Lymbus

Magyarságtudományi Forrásközlemények

Lymbus
Magyarságtudományi Forrásközlemények

Főszerkesztő
Ujváry Gábor

Felelős szerkesztő
Lengyel Réka

Olvasószerkesztő
Nyerges Judit

A szerkesztőbizottság tagjai:
Boka László, Fazekas István, Gecsényi Lajos, Gömöri György, Jankovics József, K. Lengyel Zsolt, Kollega Tarsoly István, Mikó Árpád, Mikó Zsuzsanna, Monok István, Pálffy Géza, Petneki Áron, Szentmártoni Szabó Géza, Varga Katalin

A szerkesztőség címe:
1118 Budapest, Ménesi út 11-13.
E-mail: lereka@freemail.hu

A kötetet kiadja a Balassi Intézet, a Magyar Országos Levéltár,
a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság
és az Országos Széchényi Könyvtár

Balassi Intézet

KODOLANYI JÁNOS FŐISKOLA
www.kodolanyi.hu

HU ISSN 0865 0632

Kiadta a Magyar Országos Levéltár
Felelős kiadó: Mikó Zsuzsanna
Borítóterv: Csizmadia Kata

Demeter Zsuzsa

Kovásznai Sándor levele id. Ráday Gedeonhoz és a *Porából meg-éledett Főnix*hez fűzött kommentárrészlet[1]

Kovásznai Sándor levelezése a Gyöngyösi-kiadástervezetről

A 18. századi Gyöngyösi-recepció egyik legfontosabb forrása Kovásznai Sándornak a *Porából meg-éledett Főnix*hez fűzött hétszáz oldalas kommentárja, valamint a kommentár megírása közben váltott levelezés Ráday Gedeon, Kovásznai Sándor és Zilai Sámuel között. Kovásznai Sándor 1789–1790-ben négy levelet küldött Ráday Gedeonnak Pestre, amelyből hármat Kiss Áron jelentetett meg a *Figyelő*ben.[2] Zilai Sámuel 1787–1792 között Rádayhoz írt 13 levelét Ladányi Sándor közölte.[3] Ráday Gedeonnak mindössze egy levelét ismerjük 1788-ból, amelyet a marosvásárhelyieknek írt, ezt Jancsó Elemér publikálta 1960-ban.[4]

Kovásznai vállalkozását illetően máig számos kérdés maradt tisztázatlan. Nem tudjuk, hogy az egyetlen ismert Ráday-levélnek ki a címzettje; mikorra datálható Kovásznainak a Gyöngyösi-kiadással kapcsolatos munkássága; kit tekintsünk a vállalkozás kezdeményezőjének, Rádayt vagy Kovásznait; hogyan szerez tudomást a Pesten élő Ráday Gedeon Kovásznai kommentárjáról.[5] A Kovásznai-tanítvány Zilai Sámuel szerepe is sokáig rejtve maradt (talán épp Kovásznainak köszönhetően),[6] s az is kérdés, mikor ruházza át a munkálatokat Kovásznai a sárospataki Szombathi Jánosra.

A levelezésből úgy tűnhet, Kovásznai és Ráday kapcsolatának kezdete, a kiadástervezet az 1787-es évre datálható, amikor is Ráday felkéri a marosvásárhelyi professzort a kiadás előmunkálatainak elvégzésére.

A Ráday-levelet közlő Jancsó Elemér,[7] valamint az azt utánközlő Kocziány László[8] úgy véli, annak címzettje Kovásznai Sándor. Ha azonban összevetjük Kovásznai leveleit a Ráday- és Zilai-levelekkel, főként Zilai 1788 januárjában kelt soraival, akkor

1 Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára, C/64 8a Ráday I. Gedeon levelezése, 1200; *A' Gyöngyösi István' Porábul meg-éledett PHOENIX-ének, avagy Kemény János' dolgairól irt magyar verseinek jegyzések-által-való Magyarázatja* TKt. 681 c/3. sz./1–205: szövegközlés; a–l: előljáró beszéd; 1–717: magyarázó jegyzések.

2 Kiss, 1876, 366–374.

3 Ladányi, 1975, 482–498.

4 Jancsó, 1960, 370–373.

5 Badics szerint Kovásznai keresi fel Rádayt, Kocziány viszont úgy véli, hogy „nem tudni, mi módon", de Ráday tudomást szerzett Kovásznai tervéről, és levélben keresi fel és kéri meg a munkálatok elkezdésére. Vö. Badics, 1914, XIV; Kocziány, 1970, 37.

6 Ladányi Sándor hívta fel a figyelmet a szintén marosvásárhelyi Zilai Sámuelre, aki tetemes részt vállal a vállalkozás sikeressége érdekében. L. Ladányi, 1975, 483.

7 Jancsó, 1960, 370–373.

8 Kocziány, 1970, 190–194.

biztosnak tűnik, hogy Jancsó tévedett a levél címzettjét illetően: ennek címzettje nem Kovásznai Sándor, hanem Zilai Sámuel. Zilai ugyanis az 1788. január 23-án kelt levelében 12 pontban összegzi azokat a kérdéseit, amelyekre Rádaytól „tanátsot" és „igazgatást" vár. Ráday válaszlevele – amely 1788. július 8-án kelt, s amelyben szabadkozik is a kései válaszért – pedig a Zilai által pontokba szedett kérdések sorrendje szerint igyekszik „tanátsot" adni.

Kovásznai első, 1789. július 8-án kelt levelét – tartalma alapján legalábbis – egy ma ismeretlen Ráday-levél előzhette meg, amelyben Ráday felkérte őt Gyöngyösi munkáinak kiadására, s egyben elküldte a *Főnix* első kiadását. Kovásznai rögtön neki is lát a feladatnak, s egy év múlva már befejezi hatalmas munkáját. 1789-ig azonban Zilai már nyolc levelet küld Pestre – a nyolcadik levél egy napon kelt Kovásznai első levelével –, s ezekből kiderül, hogy 1787 szeptemberében Zilai felkeresi Rádayt Pesten, s felajánlja neki Kovásznai és saját maga segítségét a kiadás előkészítésében, mint ahogy az is kiderül, hogy Rádaynak tudomása van arról, hogy a kommentár megírására Kovásznai fog vállalkozni.

Ezért tűnhet furcsának, hogy a Zilai-leveleket közlő Ladányi – átvéve Kocziány gondolatmenetét – csodálkozik azon, hogyan értesülhetett Ráday Kovásznai kiadástervezetéről, hiszen a levelekből egyértelmű, hogy Zilai Sámuel közvetítésével szerzett róla tudomást, s az első Kovásznai-levél megszületéséig számos technikai kérdésben egyeztettek úgy, hogy Zilai folyamatosan hivatkozott Kovásznaira.

Gyöngyösi István munkáinak kiadása azonban feltehetően már korábban megfogalmazódhatott Kovásznaiban, erről tanúskodhatnak az ausztriai kismartoni Esterházy-kastélyban található Kovásznai-kéziratok.[9] Ezek alapján ugyanis úgy tűnik, Kovásznai már az 1770-es évek végétől készül a munkára,[10] 1779-ben lemásolja a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*t, valamint 1784-ben az 1735-ös *Cuma városában építtetett Dédalus templomá*t. A kéziratok ismeretének hiányában nem tudjuk biztosan, hogy Kovásznai melyik *Murányi*-kiadást másolja le, de a cím tanúsága szerint épp azt az 1664-es kiadást, amelynek kézhezvételéről az alább közölt levél (1790!) tudósít, s amely a levél tanúsága szerint mindeddig ismeretlen – mert beszerezhetetlen – volt Kovásznai számára.[11] Mindenesetre az leszögezhető, hogy Kovásznai és Zilai

9 A kéziratokra Jankovics József és Zvara Edina hívta fel a figyelmem, amit ezúttal is köszönök.

10 Három Kovásznai-kézirat van Kismartonban, a két Gyöngyösi-szöveg másolata mellett a kommentár egy rövid része is megtalálható: Gyöngyösi István: *Porabúl meg-éledett PHOENIX*... Mostan pedig a' Lötsei régibb nyomtatások szerént meg-jobbitva és böv. Magyarazó Jegyzésekkel megvilagositva ujjannon ki-botsattatott.... Elöl-járó beszéd az olvasóhoz … Irtam Maros-Vásárhelyet 1791dik esztendőben septembernek első napján Kovasznai Sándor. – Az első Könyvenek elsö Részére tett magyarázó Jegyzékek. [10], 142– p. 40; Gyöngyösi István: Mársal Társalkodó MURANYI VENUS … nyomtatták Kassán 1664. esztendőben. [206] p. 40 [Praes. 20. Aug. 79.]; Gyöngyösi István: CUMA VÁRASÁBAN ÉPITTETETT DÉDALUS TEMPLOMA … Ez az Editus költ 1735. Esztendőben, a' betűk pedig Debretzeni betűk, regi Traditiokbol tudom, hogy ez a historia Győngyősi munkája … – [Győngyősi írta. 1784. 22 Oct. K[ovasznai] Sándor.] [64] p. 40.

11 A Kovásznai-hagyaték jelentős részét őrző Teleki–Bolyai Könyvtárban egyelőre nem találtam nyomát annak, hogy Kovásznai az 1787-es esztendő előtt komolyabban fontolóra vette volna egy lehetséges Gyöngyösi-kiadás ötletét, s a fölöttébb gondos és pontos, másolatokat, fogalmazványokat

Sámuel csak akkor kezdett hozzá érdemben a kiadás előkészítéséhez, amikor Ráday Gedeon elküldte Marosvásárhelyre a *Porából meg-éledett Főnix* első, 1693-as kiadását, s erről árulkodik Kovásznai első, Rádayhoz címzett levele is.[12]

Ugyancsak kérdéses Kovásznai és a sárospataki Szombathi János kapcsolatfelvételének időpontja. Ismerjük Kovásznainak egy Szombathihoz írott levelét,[13] a levél azonban datálatlan. Kovásznai 1792 márciusában, tehát nem sokkal a kommentár befejezése után bekövetkezett halála miatt joggal gondolhatta azt Badics[14] – főként mivel Kovásznai a levélben szemének gyengeségére hivatkozik –, hogy a marosvásárhelyi professzor a hátralévő munkára keres vállalkozót.[15] Ha azonban megnézzük az amúgy igen rövid levél tartalmát, azt látjuk, hogy Kovásznai többek között arra kéri Szombathit, a munka során magyarázza majd meg azon török szavakat, amelyek főként a III. könyvben gyakoriak. Az alább közölt, 1790 májusában keletkezett levélben azonban arról számol be Rádaynak, hogy a III. könyv harmadik részéig elkészült a kommentárral, azzal viszont épp a török szavak magyarázata miatt halad lassabban. Eszerint és a kommentár datálása alapján tehát folyamatban van annak a munkának az elvégzése, amelyre, Badics szerint 1791-ben, felkéri Szombathit. Továbbá a Szombathihoz írott levélben Kovásznai, a Rádayval váltott levelekben már leszögezett tervekre utal: életrajz írása, annak eldöntése, hogy a kérdéses Gyöngyösi-szövegek közül melyek biztosan Gyöngyösi munkái. Harmadrészt levelében utal Rádayra – mint akinél „sokat meg lehetne találni a mi az uj editióra szükséges lenne".[16] 1791-re azonban Ráday már elküldte a nála lévő editio princepsek nagy részét, az 1693-as *Porából meg-éledett Főnix*et, az alábbi levél tanúsága szerint az 1664-es *Márssal társolkodó Murányi Vénus*t, de ugyancsak tőle kapták meg az *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tükör*ét és feltehetően a *Rózsakoszorú* 1772-es, nagyszombati kiadását is. A kiadás elé tervezett életrajzról is megállapodnak, Rádaynak kellene elkészítenie, mint ahogy néhány adatot feltehetően közöl is Kovásznaival egyik levelében. Mindezek alapján Kovásznai és Szombathi kapcsolatfelvétele, a levél időpontja 1791-nél mindenképp korábbra tehető, talán épp a kismartoni kéziratok megszületése tájékára, azaz az 1779–1784-es években írhatta Kovásznai.

A fentiek ellenére azonban leszögezhetjük, hogy a *Főnix*-kommentár elkészítésében Kovásznainak Zilai Sámuel, egykori tanítványa volt segítségére, illetve Ráday Gedeon az, aki biztosítja számukra a kiadáshoz nélkülözhetetlen Gyöngyösi-edíciókat. A munka folyamatáról, egyes fázisairól egyrészt a Kovásznai–Zilai–Ráday-levélváltásból, valamint a mai napig kéziratban maradt kommentárból szerezhetünk tudomást.

---

készítő Kovásznai a kismartoni kéziratokhoz, úgy tűnik, nem készített fogalmazványt, mint ahogy korabeli leveleiben is mélyen hallgat arról, hogy Gyöngyösi-művek másolásával foglalkozna.

12 Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára, C/64 8a Ráday I. Gedeon levelezése, 1197.

13 Szinyei, 1884, 388.

14 Badics, 1914, XIV.

15 Szinyei 1796-ra datálja a levelet, ekkor azonban Kovásznai már négy éve nem él.

16 Szinyei, 1884, 388.

A levélváltásból kiderül, hogy Kovásznai csak 1789. július elején, tehát az első Rádayhoz írt levél keletkezése után kezd hozzá a munkához. A Gyöngyösi-kommentárban három időpont árulkodik a munka menetéről. Az *Elől-járó beszéd* utáni időpont szerint: „Maros Vásár-hellyett, 1791-dik esztendőben, Septembernek első napján" végzi el a munkálatokat, de a jegyzékek végén ennél több mint egy évvel korábbi időpontot találunk: „Végeztem e' jegyzéseket 1790-b[en] juliusnak 21-dik napján", tehát egy évvel a levélváltás megkezdése után már befejezi hatalmas munkáját. A magyarázó jegyzékek után következő Apor-bejegyzés dátuma „1791. 8. decembris", tehát feltehetően a teljes munka elkészülte után egészíti ki jegyzékét a Kemény Jánosról és Apor Istvánról szóló betétekkel.

A forrásokról

Kovásznai alább közölt, Rádayhoz írott utolsó ismert levele a *Murányi Vénus* kézhez vételéről tudósít, illetve a kommentár során felmerült problémákról, valamint Kovásznai poétikai nézeteiről. A kommentárban ugyanis Kovásznai igyekszik éles különbséget tenni fikció és história között, s főként a harmadik könyvben számos esetben nehezen tudja eldönteni, hogy a leírt eseménysor Gyöngyösi „gyöngy eszétől" született, vagy azok megírásához forrásokat használt. A Gyöngyösi-szöveget a korabeli historikusokkal szembesítve egyre inkább úgy véli, Gyöngyösi jó hazafi volt, de nem jó historikus.

Maga a kommentár több mint hétszáz oldal terjedelmű, ebből alább az első könyv I. részének 1–27. strófájához fűzött kommentárokat közöljük betűhív átírásban.[17] Kovásznai munkáját a *Főnix* szövegének bemásolásával kezdi, melyet a rendelkezésre álló kiadások, az 1693-as és az 1713-as kiadás, valamint a többi rendelkezésre álló Gyöngyösi-szöveg egybevetésével „jobbított meg".

A Kemény-szöveg után az *Elől-járó beszéd* következik (a–l.) lapokon, melyet a leendő átlag- és nem tudósolvasóra való kitekintés gesztusával indít, s mintegy ezzel legitimálja a jegyzetek terjedelmét. Ezt követi az 1–717. oldalon a magyarázó jegyzék, amelynek végén Szalárdi, Cserei, Grondszki és Montecuccoli Kemény-passzusait közli, valamint egy rövid összegzést Apor István életéről, amelyet Cserei Mihály és Apor Péter munkái alapján állított össze.

Gyöngyösi művéhez, ahogyan az *Elől-járó beszéd*ben írja, grammatikai, poétikai, históriai, szintaktikai, retorikai magyarázatokat fűz, s bár a kommentár elején megadja a felhasznált forrásokat – összesen tizenkilenc forrásmunkát jelölve meg – a kommentárban több mint nyolcvan további forráshivatkozást találunk. A 17. századi historikusok forrásai mellett Kovásznai elsősorban a Gyöngyösi-mű ovidiusi és vergiliusi párhuzamait igyekszik kimutatni, s számszerűségében is igen figyelemreméltó igyekezete: több mint száz Ovidius-, és több mint ötven Vergilius-párhuzamra

17 Kovásznai számos helyen korrigálja a Gyöngyösi-passzusok elírásait, nem egy esetben közöl olyan, a korabeli erdélyi, székely nyelvjáráshoz tartozó szóalakokat, ragokat stb., amelyek miatt a betűhív átírás mellett döntöttünk.

hívja fel a Gyöngyösi-olvasók figyelmét. Kovásznai, Gyöngyösihez hasonlóan, számos kitérőt, digressziót iktat be kommentárjába: jegyzékének értékét emelik ezek az – egyébként igen erős erdélyi, regionális öntudatról árulkodó – olvasás-, kultúr-, művelődés-, kiadástörténeti, néprajzi stb. vonatkozású kitérők, s bár nem nem tartoznak hozzá szervesen a Gyöngyösi-műhöz, a 18. század végi Gyöngyösi-recepció szempontjából hallatlanul érdekesek és értékesek.

Források

1.

Méltóságos L[iber] B[aro] Ur,
Nagy jó Uram és Fautorom!

Ennek előtte mint-egy két héttel adá-által nékem T. Zilahi Uram a' *Murányi Vénus*t igen szépen le-irva és bé-kötve, melyet Imre Uramtól külött le Nagyságod; a'mely, a'milyen szépen van le-irva, reméllem hogy szintén ollyan *accurate*-is lészen ki-irva a' Kassai 1664-béli Editióból. Ha én valamire mehetek a' Gyöngyösi Verseinek világositásában, azt nagy részént Nagyságodnak tulajdonitom nagy háládatossággal és alázatos köszönettel. Mert engemet senki annyival nem segitett ebben a' munkámban, pedig sokakhoz folyamodtam. Oh mely sokat külömböz ez a' Kassai Editió az én Budai romlott editiómtól.[18] Alig vártam hogy a' Nagyságod gratiájából megláthassam a' régi editiót, mert sok helyeken ugy el van romolva a' Budai, hogy épen nem mértem vólna hozzá fogni, ha ez a' Kassai le-irása kezemhez nem jött vólna. Ugyan tsak, fel-keresem még a' Kolozsvári Editiót-is,[19] ha valahól meg kaphatnám; jóllehet eddig-is eleget tudakoztam, de sohol nyomáb[a] nem akadhattam. Nem-is láttam és a' Murányi Vénusnak sohol, régi editióját, ugy el-fogyott itt nálunk, a'mi Nemzetünk[ne]k nagy gondviseletlensége miatt. Régtől fogva vólt nekem egy nagy *scrupulusom* a' Murányi Venusb[an], az eleitől nem meszsze, épen a' 16dik strófáb[an], alig vártam hogy azt meg nézhessem ebben a' Kassai editióban, de ott-is látom tsak ugy van, mint a' Budaib[an]. Ott ezt irja Gyöngyösi: *Midőn az esztendő Ezer számon menne', S ahoz hat száz után negyven-hatot tenne* 's a't. És igy azt mondja hogy I. Rákoci Györgynek III. Ferdinand Tsászár ellen való hadakozása kezdetett 1646-ban; már pedig a' nem ugy van. Mert minden Historicusok egy szájjal teszik azt 1644-dik esztendőre. Azért Gyöngyösi-is nem *negyven hatot,* hanem *negyven-négyet* irt kétség kivüll. Meg-vallom, hogy még eddig nem tudtam ki-menekedni ezen kétségből; annyival-is inkább hogy a' régi editiókb[an]-is igy van mint a' Budaib[an]. Nagy szeget ütött ez a' fejemb[en]. Mert addig tsak reméllettem hogy talám a' Budai nyomtatásban esett ez a'

18 Kovásznai a *Murányi Vénus* 1664-ben Kassán megjelent kiadására utal.
19 Az 1702-es kolozsvári kiadásra utal.

hiba, Gyöngyösi pedig nem ugy irta. De már ettől a' reménségtől-is meg-fosztatván. A' *Phoenixnek* vagy Kemény Jánosról való verseinek recensiójában már el-mentem az Harmadik Könyvnek Harmadik Részéig, ugy hogy már tsak négy rész vólna hátra. De minthogy az egészsz Gyöngyösi munkáib[an] nintsen ollyan nehéz értelmü egy hely-is, mint ez az harmadik Könyvnek harmadik része; sokatskáig fog az engem tartoztatni, a' sok Török szók és készületek miatt. Egyébképen-is nagy kétségem vagyon tsak az-aránt-is, hogy valjon mikor Gyöngyösi ollyan szőr szál hasogatva le-irja ebben a' részb[en] a' Török Basának[20] eredetit, lovait, a' lovaknak nemzetségeit 's a' t. ugy hogy ha maga Gyöngyösi nálok lakott-vólna sem tudhatott-vólna többet az illyen dolgokról; valjon mondom azokat, a' Török hadaknak rendiről, meneteliről, formájáról, honnan tudhatta Gyöngyösi ollyan accurate? Valjon inkább nem poësisi költemény-é mind ez, leg-alább nagyobb része, mint a' Kemény vadaszatja az első Könyvb[en], és a' Charicliának negyedik Részéb[en] elő adott pompa, Theogenesnek és Charicliának öltözeti, 's a' t. Mellyek nintsenek Heliodorusb[an]? Meg-vallom hogy sok gondolkozást okoz nekem ez a' kérdés. Mert egészszen *Fictiónak* nem lehet tartani, mint p. o. mikor a' négy Eszterházinak[21] el-veszését le-irja, ez igaz historia. Neveli a' kételkedésemet az-is, hogy tsak a' Budához gyült Törökök[ne]k meneteleket irja le, nem pedig az Ali Basához Nandor Fejér várra menő hadakot. Az honnét ugy lehetne gondolkodni, hogy valóságos historia vólna ez nem *fictio*. A' Murányi Vénusban nem fognak ennyi nehézségim lenni, jóllehet tudom hogy abban-is találkoznak némely dolgok, mellyeket nem értek, mint p. o. a' mely hajából font peretzet[22] Szétsi Mária mikor Veselényihez beszélleni le-ment és osztán tőle el-butsuzott, neki adott; soha nem tudhattam mitsoda peretz légyen ez? Ugy a' fel-tekert[23] puskának-is módját 's több affélét. Elég az, hogy ha engem Isten éltet, én minden tehetségemet arra forditom, hogy Nemzetünk' nyelvén irt ily drága munkának világositásra valamit tsinálhassak. Viszek-is véghez ebben valamit, ha élek, ámbár sok maradjon-is el, a'mely tudosabb embert kiván nálamnál. Még meg-jő Gyöngyösinek a' betsületi. Még a' Németes verset meg-fogják a' Magyarok unni mint a Kuputot, leg-lább itt nálunk meg-unták. Én pedig alázatossággal köszönöm Nagyságodnak Méltóságos L[iber] Baró Ur, azt-is hogy a' Museumnak[24]-is ezen részét-is méltóztatott nekem-is Nagyságod meg-küldeni. De mindenek felett Gyöngyösi Murányi Vénussának oly szépen való le-iratását és el-küldését, nem-is tudom mi módonn köszönhessem-meg Nagyságodnak. Mert én sohol sem kaphattam jó Editióját annak a' Drága munkának. Mert én ugy tartom hogy kedvesebb munkája nints Gyöngyösinek a' Murányi Vénusnál, jóllehet a' versek végén lévő *ryythmusok* nem olyan egyezők abban, mint más munkáib[an]. De az *Inventio* 's *Elocutio* oly kedves és tudós benne, hogy az én

20 Csengizade Ali
21 Esterházy László, Esterházy Ferenc, Esterházy Tamás, Esterházy Gáspár
22 Hajfonat, hajból készített karika. Kovásznai megemlíti ezt a *Főnix*-kommentárjában is, mint megoldatlan problémát.
23 felhúzott
24 A Magyar Museum I. kötetének negyedik számáról lehet szó, mely 1790 márciusában jelent meg.

itéletem szerént akár hol számot tenne. Lehet rajta tsudákozni hogy Pápista ember lévén, ugy tudta irását mérsekelni, hogy semmi ollyast a' Protestánsok ellen nem szóllott, a'mely nagy tsuda, kivál abb[an] az időb[en] élt emberb[en], a'mikor a' Magyar Országi Clerus oly igen dühösködött az Evangelicusok-ellen. Én pedig utóljára Nagyságodnak Méltóságos B[aró] Ur minden jókat igaz szivemből kivánván, és magamat továbbra-is a' Nagyságod gratiájáb[an] alázatoson ajánlván, vagyok

Nagyságodnak alázatos szolgája
Maros-Vásárhelyt 1790. esztendőben
2. Maji

Kovásznai Sándor

Mk.

2.

Az első könyvnek első részére tett magyarázó jegyzések

– *Első Könyv* Ezen egészsz Kemény Jánosról irt munka áll három könyvből, melyek közüll az elsőben meg-iratik Kemény Jánosnak Lónyai Annával, a' Veselényi István el-maradott özvegyével való meg-mátkásodása. A' másodikban a' Lengyel országi szerentsétlen hadakozásban lett el-fogatása, Krimbe, Tatár-országba lett vitetése, és ott mint-egy két esztendeig tartott nyomoruságos rabsága, de abból nagy summa pénzbéli váltság-által való ki-szabadulása, és Annával való házassága. Az harmadikban, mint-egy két esztendeig és két hólnapig[25] tartott bóldog együtt élhetések-után a' Török ellen viselt hadakozásai, és utóljára Nagy Szőlős mellett lett veszedelme 1662-dik esztendőben Januariusnak 23-dik napján. Mert II. Rákotzi György Lengyel országra ment vólt 1657-ben Januariusnak elején, a'mely esztendőben Juliusnak 31-dik napján Kemény-is rabságban esett. Viszsza-jött a' rabságból 1659-ben Augustusnak 20-dik napja' táján. Fejedelemnek választatott 1660-ban Decembernek 24-dik napján. El-esett Szőlősnél 1662-ben Januariusnak 23-dik napján. Az első könyv áll 306 strófából, a' második 554-ből, az harmadik-is 554-ből, és igy az egészsz munka áll 1414 strófákból.

– *Első rész* Ebben a' részben meg-iratik az egészsz munkának rövid summája. A' Lónyai három kis-aszszonyoknak 's kivált Annának ditsérete, férjhez menetele Veselényi Istvánhoz, de ennek az Urának hamar történt halála, Annának uránn való kesergése 's a' t. *1. strófa – Musám, a' Murányi 's a't.* Ebben az első strófában béfoglaltatik a' *Mársal társalkodó Murányi Vénus* nevü könyvnek summája, mely legrégibb munkája Gyöngyösinek azok-közüll, mellyek meg-maradtak és kezünkön forognak, és itéletem szerént irta vólt azt Gyöngyösi 1663-ban, mikor már régen

25 hónapig

palatinus vólt Veselényi Ferentz. Mely Murányi Venusra téjendő jegyezgetésünkben eleget fogunk szóllani Veselényi Ferentzről és Szétsi Máriáról, itt azért nem szükség róllok semmit mondani. 2. – *Szálj-le, ereszkedjél 's 'a' t.* Ez a' strófa ennek az egészsz munkának summáját egyszer 's mind az olvasó szemei' eleiben tészi. Le-hivja pedig a' poëta a' maga Musáját vagy poësissát a' Murányi hegyekről Erdély-felé igen helyesen. Mert Murány' vára Gömör Vár-megyében magoss kő-sziklákon lévén, onnan a'ki a' Szilágyra, Erdélyre, Lengyel, Tatár, Oláh-országokra akar menni, le-kell szállani. Által-jött pedig a' poëta' Musája először a' Tiszánn, mert Murány a' Tiszán tull van Gömör Vár-megyében,[26] onnan a' Szilágyra, mely Erdély és Magyar-Ország-között vagyon. Emliti pedig Erdélyt, Lengyel, Tatár és Oláh országokat, mert Keménynek ezeken a' helyeken viselt dolgai iratnak itt meg. Erdélynek mondják pedig inkább, mint Erdélységnek, ellenben Szilágyságnak inkább, mint Szilágynak. Lengyel-Országot azért emliti, mert ott esett rabságba Kemény Podoliáb[an], Tatár-országot, mert Krimben vólt fogságban. Oláh-Országon érti Havas-al-Földét, mert arra-felé jött haza Krimből Erdélybe. A' Budai nyomtatásban e' strófának két utólsó rendei igy vagynak: *Lengyel, Tatár, Oláh Országok végére, És ugy által érvén a' Világ végére,* a'melynek semmi értelme nints. Mert egészszen el-hagyta ezt a' rendet: *A' Szilágyra onnét és az Erdélységre, és ezt tette helyébe: És igy által-érvén az Világ végére.* Épen mintha Keményt a' Világ' végire vitte-vólna itt a' poëta! Az illyen véghetetlen sok és nagy hibák és vétkes romlások inditottak minket arra, hogy a' lőtsei jobb ki-adásokra viszsza-hozni kivánnok a' Gyöngyösi drága munkáit. Továbbá nem szükség itt bövebben szóllani Erdélyről, Lengyel, Tatár, és Oláh-országokról, a'mellyek elég esméretesek. 3. – *Nézd-el 's a' t.* Ebben a' strófában elő-adatik az egészsz munkának summája közönségesen. – *Keménynek* Kemény Jánosnak. A' leg-régibb és nevezetesebb uri-familiák-közüll egy a' ma-is Erdélyben szépen virágzó Méltóságos Kemény familia, melyből született-vólt Kemény János a' K[risztus] szül[etése] után 1607-ben, Karátson-előtt két héttel Bükkösönn. Édes atyja-vólt Kemény Bóldisár, kinek első felesége lévén Lázár Anna, ettől való gyermekeit nem szükség emlitenem. Másodszor vette-vólt feleségüll Tornyi 'Sófiát, ettől született három fija, János, Boldi'sár és Péter. Mikor Lengyel Országba ment Rákotzival Kemény János, Bóldi'sár-is, a' nagyobbik öttse, mint Kolos-vármegyének fő Ispánja, Udvar-hely-széki fő Kapitány, II. Rákótzi Fejedelemnek fő lovász-mestere és hatalmas vadász ember, el-ment véle az hadba 1657-ben, de ugyan ott a' Sambori hostátban Februariusnak 16-dik napján homlokba lővetvén meg-hólt. Kinek hólt testét Kemény János, a' maga' nagyobbik fija, Kemény Simon-által kisértette haza Erdélybe, 's e' vólt az oka, hogy Simon az atyjával együtt nem vitetett-vala a' Krimi rabságra. A' második öttse, Péter, beteges ember lévén, honn maradott-vala, 's nem ment-vólt el Lengyel országban. Lásd mind ezeket a' Kemény János' kézirásáb[an] maradott Életében,[27] melyet maga irt-le Krimi rabsá-

26 Kovásznai kiegészítése a lapszélen: [mely Tisza-mellett Szabólts vár-megyében vagyon a' Nyirség, a'hol igen sok jó dinnye terem 's a't.]

27 Kovásznai egyik legfontosabb kéziratos forrása Kemény János *Önéletírás*a.

gában. Lásd a' Grondski Kozákoknak Lengyelekkel való hadakozását-is.[28] Ez a' Kemény Péter a' Kemény János' el-esése-utánn-is élt és emlitetik a' Betlen János' historiájában[29] p. 291. – *állandó lángait* Meg-jegyzésre és tsudára méltók Gyöngyösiben a' szép *Metaphorák* vagy a' szó értelmének hasonlatosság-szerént-való változtatásai, mint itt, mikor a' szerető szivnek *lángot* tulajdonit a' régi poëtákat követvén. – *Házassága' módját* Értetik a' második házassága, mikor Lonyai Annát vette. Mert az első felesége vólt Kállai 'Susánna, a'kivel való mátkásodása vólt 1631-ben, a' lakodalmak esett 1632-ben juniusnak 14-dik napján, mikor maga járva 25-dik esztendőben. Attól a' Kállai 'Su'sannától született az ő két fijai, Simon és Ferentz. Simon 1633-ban, karátson havában, Ferentz pedig 1636-ban. Lásd ezeket a' Kemény' életében. – *rabságát* melyben esett 1657-ben juliusnak 31-dik napján a' Lengyel-országi boldogtalan hadakozásakor, a'mikor II. Rákotzi Fejedelemnek ő hadi vezérje vagy generálja vala. De erről bővebben szóllunk ide alább sok hellyeken. – *Hadait* Értetnek itt az azután való hadakozásai, hogy viszsza-jött Krimből, holott pedig még 1637-ben már generálnak tétetett vólt az öreg Rakótzitól, és sokat hadakozott, de itt nem értetnek ezen dolgai. Lásd az életét. – *Hazája' szerelmét* Még Betlen Gábor idejében Ujj-helyben lévén, tsináltatott valami kard-vasakot, mellyek közül egyet a' foka' felőll egy darabig aranynyal meg veretett, a' maga' nevét, az esztendő számot, és ezt a' deák mondást metzetvén réá: *Honestum pro patria mori. Mert még gyermeki állapotomban-is (:ezt irja' magáról:) buzgottam az hazának és a' betsületnek szeretetivel, mely kardom viselése mellett, minden betsülletet, jo hirt, nevet Isten kegyelme-után szerzettem 's kerestem vala, szerentsésen viselvén, és tisztességesen sok jó, 's gonoszsz állapotokban, mind eddig; hanem e' mostani boldogtalan hadban vesze velem együtt.* Lásd az életét. 4. – *Kezdette Annával 's 'a' t.* Ez a' strófa' rövid summája' az első könyvnek. – *Ki viselte 's 'a' t.* Értetik Détsei Bálint, hiv embere Keménynek, mint alább meglátjuk. – *Mennyi ellenkezés* Mert Veselényiné nem adott mindjárt jó választ, mivel hogy őt mások is sokan kérették, 's nem tudta' mindjárt, melyiket válaszsza a' kérők közüll. – *Kedves szövetségét* Gyürü által lett mátkaságát, mely az első könyvnek materiája. 5. – *Váltott gyürüje* az az minekutánna Annát eljegyzette. – *Váltottnak* mondatik a' gyürő, mert mind két részről adatik, és egy-mást fel-váltja. Ez a' Kemény' gyürője pedig a' lehetett, mellyet ő néki Brandenburgi Catharina' ajándékozott, mikor követ vólt Kemény annak meg-hozásában. Mert azt irja maga az életében, hogy mikor Catharinának elejibe ment vólna Silésiában Thessén nevü városban, és a' fejedelem Betlen Gábor levelét meg-adta vólna ő néki, meg-ajándékozta' őtet a' fejedelem aszszony egy szép, gyémántos, sziv-formán metszett kövü arany gyürüvel, kivel az után jegyzette el a' feleségét mind maga, mind pedig az-utánn a' nagyobbik fija is, Simon. Lásd az életét. – *Bal-szerentsén* Kivált a' rabság értetik itt. – *Nehéz pályájának* Ezek is a' krimi szenvedései; A' pálya' futás pedig sok munkával és szenvedéssel vólt egybe-köttetve. 6. – *el szakasztván* mert az házasság nem mehetett

28 Kovásznai a Grondski Samuelnek a *Historia belli cosacco-polonici* című művéről beszél, amelynek Koppi Károly által kiadott, 1787-es kiadását használja.

29 Mint Kovásznai jelzi *Előll-járó beszéd*ben, Bethlennek a *Rerum Transylvanicarum libri quatuor munkáját* idézi, melynek 1791-es, kolozsvári kiadásával rendelkezik.

véghez, addig el-kellett Keménynek Rákótzival menni. Ezekből következik hogy ez a' Kemény' mátkasága esett az 1656-dik esztendőben, 25 esztendővel az első matkasága után. – *Várt napot virrasztván* mikor vissza-jött 1659-ben és egybe esküttek. – *Aggasztván aggasztani* annyit tészen, mint véniteni, de itt azt tészi: *bánattal illetni.* 7. – *Hazájának mint fáradt* Értetnek azok a' fáradtságok, mellyeket fel-vállalt, kivált minekutánna Fejedelemmé tétetett 1660-ban. – *Bal-fordulásában* Mikor Kutsuk basától[30] meg-győzetett és el-esett Szász Szőlősnél 1662-ben Szőlősnél. Eddig vagyon ezen munkának *argumentuma* vagy summája, mellyet a' régi poëták szokások szerént előll botsátott. 8. – *Feljegyezvén* Ebben a' strófában bé-foglaltatik az *invocatio* vagy az Istennek segittségül-való hivása, a' poëták szokása' szerént. – *De nem a' Cinthai* Cintha vólt a' Delfi[31] várossa' hajós helye és várossa, mellyben Apolló tiszteltetett. Itt azért azt mondja, hogy nem a' pogány fabulás Apollót akarja segitségül hivni, hanem az igaz Istent. Láttatik meg-tértnek lenni Gyöngyösi, mert a' *Murányi Venusban* illyen *invocatiot* ir: *Melyre adj, Apollo, kivánt segedelmet.* 's 'a' t. A' fabulás hegyeken pedig a' Parnásus' hegyei értetnek, mellyeknek tetején vólt az Apolló' temploma és Oráculuma, melyről sokat fabulálnak a' régi poëták. Eddig vagyon az előll-járó beszéd, már a' munka maga kezdődik a' következendő strófában. 9. – *A' Lónyai Háznak* az az a' Lónyai 'Sigmond Ur házának, a' kiről ide alább. – *vállasztott virági* A' három Kis-aszszonyokat a' Lónyai 'Sigmond leányait Virágoknak, még pedig vállasztott virágoknak nevezi, igen hathatoson. – *'sengeknek ujjsági* 'Sengének mondatik a' leg-először 'sendülni és érni kezdett gyümölts, a'mely igen kivánatos szokott lenni. Ehez hasonlitja a' Lónyai Kis-aszszonyokot. – *égnek kivánsági* Alig láthatni Gyöngyösinek párját az hasonlatossági szókkal vagy Metaphorákkal való élésben. *Égni a' kivánságnak valamire* szép Magyar szóllás, és igen nagy kivánságot tészen, mint a' Deákoknál *ardere cupiditate* Ciceróban. – *fürtösök* az az igen sürüek, miképen a' hajnak, gyapjunak és faleveleknek sürüségét fürtöknek mondjuk. 10. – *hárman* 'Susánna, Anna, Margit. – *Szemek[ne]k tegzéb[en]* az az szemeiknek szépségével a' nézőkben szerelmet okoznak. Ugy látszik, hogy az egyet jelentő számban szóll, de ez annyit tészen: *mindenik a' maga szeme' tegzében.* Igen szoktak a' Magyarok illyen szóllásokkal élni. Továbbá a' régiek-szerént is a' poëta, mikor a' szemet *Tegezn*ek, annak tekintetét *nyilnak* és *lövésnek*, a' szerelmet *seb*nek nevezi. Innét a' *Cupidót* Tegzes Istennek irják a' poëták. – *nyilakot* A' Tegez maga a' Kéz-iv, melyből a' nyil el-lövetik, a' *Nyil* az a' veszső, a'mely kilövetik, a' *Puzdra* a' nyil-veszszöknek tokja. Igen helyesen emliti a' szemet, a'melyben kiváltképen láttatik lakozni a' szeretet. 11. – *Leg-inkább* Mintha mondaná: valami legfőképen meg-kivántatik a' Szerelemre, mind az meg-vólt ezekben a' Kis-aszszonyokban. – *Vi'ssgál* az az kiván, keres, hogy az-által fel-indujon. – *Erkőltsöt, értéket* Szóll itt a' poëta az okos szeretetről, és azért tészi illyen rendel a' szeretetnek inditó okait, leg-előll a' jó erkőltsöt, az-után a' gazdagságot, osztán a' szépséget, utóljára a' Nemzetet vagy Familiát. Mert az oktalan Szeretet, millyen vagyon többire

30 Kütsük Memhet
31 Delphi

kivált az ifjakban, ezeket ellenkező rendben rakja; a' szépséget leg-elől tészi, az-után a' gazdagságot, osztán a' Nemzetet, leg-utóljára hagyván az erkőltsöt. – *érteket* tehetséget, gazdagságot, a'mely-által el-érjük, a'mit kivánunk. Mert az el-éréstől jő ez a'szó. 12. – *Három 's 'a. t.* Ezen szép Kis-aszszonyoknak hármas száma, eszibe juttatta igen hellyesen a' poëtának, Junó, Pallás, Vénusról való régi kőlteményeket a' poëták[na]k, mely minthogy a' gyermekeknél-is tudva vagyon, nem szükég azt itt elé-beszélleni. Lásd a' többi között Ovidiusban Parisnak Helenához küldött levelét.[32] Hogy pedig Annára annál nagyobb ditséretett hozzon, először együtt mind a' hármat meg-ditséri, de osztán a' többinek Annát eleiben tészi; mint Páris Vénust. Nem lehetne senkinek szebben gondolkozni! – *látnál* az az: láthatna az ember vagy valaki. Mint a' Deákb[an], ugy a' Magyarban-is szokott szóllásnak módja, hogy a' második személyben szóljunk, mikor *Impersonaliter* vagy személy-nélküll akarunk szóllani. 13. – *Szemed tzirkalmával* az az: ha' körüll nézné őket az ember, hogy meg-itélje, mellyik szebb, mint Páris tselekedett az Isten-aszszonyokkal. *A' szem' tzirkalma* itt, itéletemszerént, annyit tészen, mint a' *szem' tzirkálása*, mert *Tzirkálni* annyi mint *Visgálni.* – *meg-ütközne* kételkednék. – *az arany almát* az az: a' leg-nagyobb ditséretet. 14. – *Sok kintsel* Lásd Ovidiust a' meg-nevezett hellyen. Mert Ovidius és Virgilius-nélküll lehetetlen Gyöngyösit tökélletesen meg-érteni. Itt pedig a' sok kintsen, Országokat kell érteni, mert Juno Országokat igért Párisnak. – *elmés tudomannyal* Hadi erőt igért Minerva vagy Pallás Párisnak; de minthogy ő a' bőltsességnek-is Isten-aszszonya, lehetett a' poëtának itt Ovidiustól egy keveset külömbözni. 15. – *Nymphának* A' nymphák a' vizek[ne]k, erdők[ne]k Isten-aszszonyai; de itt a' szép leányokért vétetnek. – *Helenát ajánló* Hélénát igérő. Mert Vénus a' szép Hélénát igérte, melyért győzedelmet-is nyert. 16. – *E' mellett* Már más Isten-aszszonyokhoz hasonlitja ezeket a' Lonyai Kis-aszszonyokot. – *szemérmét a' szüz 's a' t.* azt akarja' mondani, hogy ezek a' Kis-aszszonyok ollyan szüzek mint Diánna' és oly Istenes életüek mint Vesta. – *szerzetes* talán az Apátzákról gondolkodott Gyöngyösi ekkor, a'kikhez a' *Vestalis* szüzek hasonlók. Vagy pedig a' szerzetes annyit tészen, mint *szent,* Istenes életü, mint régen a' Vesta' Isten-aszszony, a'ki szüzességet tartott. Mert Anyának mondatik ugyan, de tsak tisztességből. Igy hasonlitja Szétsi Máriát-is Istenes életére nézve a' Vesta' szüzeihez, a' *Murányi Vénusnak* vége-fele. – *gyors Atalantának* Ennek gyors futásáról lásd Ovid[ius] Met[amorphoses] Lib[er] X: 560. Ollyan serények vóltak hát ezen Kis-aszszonyok, mint Atalánta. – *elmés Arachnának* Erről-is olvassa-meg, a'kinek tetszik Ovid[ius] Met[amorphoses] L[iber] VI:2 sgg. Itt jó szövő-fonóknak mondja lenni a' Lónyai Kis-aszszonyokat, minémü vólt Arachna, a'ki Minervával ki-kötött 17. □ *Szép ez* Bé-fejezése a' fabulából vett hasonlatosságnak, mely ebből áll. Ezek a' Kis-aszszonyok virtussal hasonlók az emlitett Isten-aszszonyokhoz mind hárman, Anna pedig leg-első közülök. – *Esnél Paris* Az illyen figurát *Apostrophesnek* nevezik a' Rhetorok, mely szerént igy szóllittatnak-meg a' távol-valók, sőt az ég-főld és egyéb lelketlen állatok-is. – *Mellyet* az az: mellyiket. – *Anna' nyerné* Ha' valaki mint Paris,

32 Heroides XVII. Helene Paridi.

meg-itélné őket szépségekre nézve. 18. – *A' többinél többen* Itt ez a' szó: *többen,* nem teheti azt *több dolgokban*, mert elébb ott van hogy mindenben meg-áldotta a' természet. Vétetik hát ezért *többképpen* az az *inkább*. A' Budai nyomtatásban igy van *föbben.* – *Nem-tsak mint Cypriát 's a' t.* A' Cypria Vénus Isten-aszszony, mely Cyprus[33] szigetéről mondatott igy. Nem azt akarja' pedig itt a' poëta' mondani, hogy Annát a' természet Vénusnál szebben ábrázolta, hanem tsak azt, hogy Susánnánál és Margitnál szebb Anna, a'miképen Venus Junónál és Minervánál. – *Minervaként* mint Minervát, mert ez a' szótska: *ként*, ebből lett: *képen*, mint ezekben: *Mikként, akként*, némelykor pedig ettől jő: *Kény,* mint ebben: *önként*, az az: önnön kényén. 19. – *Mint tsendes 's a' t.* Eddig a' Juno', Pallas', Vénus' fabuláját alkalmaztatá Annára, most már ugyan azon dolognak világositására más négy szép hasonlatosságot hoz elő, mellyekből az Anna' testvéreinél nagyobb szépségét meg-mutatja, illyen módon, a' miképen az Hajnaltsillag a' több tsillagoknál, a' ró'sa' a' több virágoknál, Diána' a' több Nympháknál, a' gyémánt a' több drága' köveknél szebb és kellemetesebb, ugy Anna szebb a' szép 'Su'sánnánál és Margitnál. Ezen hasonlatosságokot pedig tsudálatos ékessen szóllással adja-elé, ugy hogy nem lehet gondolni kedvesebb beszédet. – *vak setétségnek* Vakknak nevezik a' poëták az étszakát, mivelhogy vakká tészen a' setétség, mint mikor az Halált sárgának mondják, azért hogy meg-sárgitja' a' testet. Igy itt alább mindjárt a' Tavaszt vignak mondja. Az *Epithetumokban* vagy hozzá-tétetett magyarázó szókban áll a' poëták beszédének főbb ékessége, ha' azok hellyesek és a' dolognak természetit 's értelmét ki-fejezik. Nézd meg már és álmélkodjál a' Gyöngyösi bőltsességén ebben-is, a' setétséget *vakknak*, annak idejét *tsendesnek*, ezt a tsendességet *barmokot nyugtatónak*, az eget *magoss kéknek* nevezi. Ezt tartja-meg mindenütt minden munkáiban. – *tüzei az égnek* Ezek a' tsillagok, ugy hivják azokat a' poëták. – *tsillagzó fényességel* Értetnek a' tsillagoknak fényességei vagy fényes tsillagok. – *égnek* tündökölnek. 20. – *A' Phosporus* görög szó, annyit tészen, mint *világosság-hozó.* Neve pedig az Hajnal tsillagnak vagy Venus tsillagnak, a'mely mikor estve látszik, *Vesperusnak*, estvéli tsillagnak mondatik. – *hajnal emelő* az az: hozó. Mert mint-egy fel-hozza az hajnalt és a' virradó világosságot. – *Igy a' vig Tavasz-is* Ez a' második hasonlatosság a' virágokról és ró'sáról vett. 21. – *Delos*[34] Apollo és Diána' ebben a' szigetben születtek és Diánáért emlitetik itt. Vólt ez leg-hiresebb azok között, mellyek *Cycladeseknek* neveztetnek. Mondatik pedig *vadakkal gazdagaknak* a' Diána vadászatjára' nézve. – *Dryades* Ezek az erdei Nymphák és a' Tsere-fákról vették ezen nevezetet régenn. – *Clio 's Thália* Ezek a' kilentz Muzsák-közüll valók, a'kik hasonlóképen az hegyeken és erdőkön lakozó Isten-leányoknak tartattak, kivált a' Parnássus hegyein, de más sok hegyek-is vóltak a' Musáknak szentelve. Nem tsuda hát, hogy itt a' mi poëtánk a' Delos szigetében tészi őket. Ezt akarja hát mondani, miként a' Dryades szüzek seregében Clio és Thália Musák szebbek a' többinél, de azoknál még-is szebb a' Diána' 's a' t. – *Phaebus-is* Szerette Phoebus vagy Apollo Cyrenét, Daphnét, Hyacinthust, Branchust, de a'

33 Ciprus
34 Délosz

Musáknak tsak előll-járójok és tanitójok vólt, jóllehet ugy látszik, hogy külömben-is szerette Apollo ezeket, mert Linus fija vólt Apollonak és Terpsichore nevü Musának, Orphaeusnak-is Anmua Calliope vólt, egy a' Musák-közüll. De talám a' mi poëtánk itt nem azt akarja' mondani, hogy Apollo Cliot és Tháliát igy szerette-vólna, hanem tsak azt, hogy ezek a' Musák oly szépek vóltak, hogy az Apollo szeretetére is méltók lettek-vólna. 22. – *Nyilas Diánának* Mert ez a' Vadászat Isten-aszszonya vólt, régen pedig Nyil vólt a' lövő szerszám. – *delisége* szépsége, jelessége. – *Miként az Ezüstöt* Itt az hasonlatosságnak ujj hasonlatosságot tsinál: Mint az arany az ezüstöt, ugy Diána' a' Musákot 's más Nymphakot szépséggel feljül mulja. 23. – *A' Smaragd* Ez a' negyedik hasonlatosság, mely a' drága kövektől vétetett. A' Smaragd pedig igen zőld szinü drága kő-neme. – *Rubint* Vér-szinü, verességü drága-kő. Mind Smaragdból, mind Rubintból szoktak lenni kövek, a' drága' gyürők fejében, a' mint a' poëta mindjárt mondja. – *Nap-Keleti gyöngy* Mert a' nap-keleti vizekben, mint az Indiai és Veres tengerben az Hydaspes és más follyó vizekben termő tsigákból szedetnek és igen fejérek. – *arany függőkben* Az arany függőkben és lántzokban szoktak az illyen drága gyöngyök tétetni ma-is. Régen a' Cleopatra' aegyptomi királyné fülön függőjében vólt kettő illyen Napkeleti gyöngy igen nagy. – *fényével jádzó* Keménységgel és tündöklő fényességgel leg-hiresebb drága kő a' gyémánt, a' mely a' rá sütő napnak sugárival jádzik, azt viszsza veri, és azzal tsatázik. – *Adamas* Deák nevét tette. Mert a' Magyar a' Németből vévén, gyémántnak nevezi. Ez-is a' gyürő fejében szokott tétetni, az honnét hiresek a' Gyémántos gyürük. 24. – *A' Lonyai szüzek* Ebben a' strófában a' Lonyai Kis-aszszonyokra, és azok-között a' leg-szebb Annára szabatnak és alkalmaztatnak az elébb emlitett négy hasonlatosságok. 25. – *'Sigmond vólt az attjok* Vagyon egy négyes formáju képes könyv, hetven-nyóltz képekből álló, mellyek Elias Wideman[35] által metszettek, és az Austriai Ház' hüségében meg-maradott vagy ahoz viszszaállott Magyar Uraknak képei, minémüek: Eszterházi Miklós, Veselényi Ferentz és más akkori időben éltek, mely képek 1645-től-fogva 1652-őig metszettek. Ebben a' könyvben meg-van a' Lónyai 'Sigmond' képe-is, mely metszetett 1649-ben Lónyai' életében, illyen körüllötte-lévő irással: *Sigismundus Lónyai de Nagy Lónya, Comitatus de Beregh Sup. Com. S. C. R. M. Consiliarius 1649. In virtute et fortuna.* Erről a' Lónyai 'Sigmondról sok hellyeken vagyon emlékezet a' Kemény János' Életében, melyből ki-tetszik, hogy már Betlen Gábor Fejedelem' idejében Arannyas Megygyest birta; hogy Tsáki Istvánnak a' Catharina Fejedelem-aszszony' kedves emberének barátja és tanátsossa, és hogy bor-nem-iszsza ember vólt; hogy a' Tsászárhoz huzott a'szive, jóllehet Keménnyel az I. Rákótzi György' Tsászár-ellen való hadaib[an] forgott, lévén a' Fejedelemnek követje és commissariussa. Egy helyt igy ir rólla Kemény: „*Azok pedig* (t. i. a' Fejedelem I. Rákóci Commissariussi:) *valának a' fővebbek, Lónyai 'Sigmond, a'ki noha kételenségböl ide hajlott ember vala, igen értelmes és tanátsos ember, de azért igen Austriácus ember vala, hanem mellette a' Fejedelemnek valának igen hiteles emberei-is, ugy mint*

35 A felhasznált Wideman-mű, az *Icones Illustrium Heroum Hungariae* Bécsben jelent meg 1652-ben.

Csernek[36] *György, Globusitski András és Váradi Körösi István, kik egyéb-aránt haszontalanull fáradának a' mi részünkre, hanem maga' számára Lónyai 'Sigmond el-tractálá a' Bereg Vármegyéi fő Ispánságot, és Tokajb[an] szabad házat, nagy jövedemü hellyet és fő szőlőket.*" Ezt irja Kemény Lónyai 'Sigmondról. Meg-hólt pedig és temtettetett-el az Aranyas-Megygyesi[37] templomban ez a' Lónyai 'Sigmond 1653-ban. Lásd Szalárdi János historiáját.[38] – *Nagyságos Nemében* Báro vólt, a'mint irja Kazi az ő Historiájában.[39] – *mint fegyver* Ugyan tsak forgott az hadakban-is, a'mint a' Kemény életéből ki-tetszik, de talán nem annyira fegyverrel, mint eszével szolgált. – *Tanatstsal* Igen értelmes és Tanátsos embernek nevezi Kemény-is a' feljebb emlitett helyben. 26. – *Varkutz 's. a' t.* Igen hires vólt Magyar Országon ez a' Varkutz[40] familia-is. Varkutz Miklós özvegye vólt Botskainé-is. – *álló régiségbül* az az régi Nemzet. – *A'hoz* E'mellett, az az nem tsak régi, hanem sok jószággal-is gazdag familiák vóltak ezek. 27. – *Mellyeket* az az a'kiket, mert nem az örökkségre, hanem a' személyekre, Lónyai 'Sigmondra' és Varkutz Margitra' vitetik. Tiszt. Tsétsi Uram[41] *(in Observationibus Orthographico-Grammaticis)*[42] egy illyen Régulát teszen. „*A' Ki és Melly között külömbséget tésznek jó hellyesebben szólló Magyarok. Mert a' Ki a' személyre vitetik, a' Melly pedig a' dologra, p. o. Isten, a' Ki, a' Főld, a' Melly.*" Ugyan ott illyen meg-jegyzést tészen: „*A' vers-iró Magyarok egybe-zavarják e' két Pronomeneket, de nem hellyesen.*" Tzéloz itt kétség-kivüll Gyöngyösire-is. Én pedig azt mondom, hogy a' régi igaz Magyar-nyelv kevesset hajt az efféle Regulákra, hanem inkább a' szokást követi. Mert a' szó ollyan, mint a' pénz, melynek haszna a' vélle-való éléstől függ. Már pedig szokták mondani: Ki jó!, Ki szép! 's. a' t. Igy Mólnár Albert[43] igen sok hellyeken, mint p. o. az VI-dik 'sóltárnak első versében: „*Uram, te nagy haragodban, Ki-miatt vagyok búban.*" Nem mondja: *Mely-miatt.* Ugy alább: „*Szünjék-meg sebessége, Kiben ne büntess meg*" ez helyett: *Melyben.* Találkozott ugyan valami Koló'svári Könyv-nyomtató 1761-ben,[44] a' ki ezeket a' Tsétsi' régulája-szerént meg-változtatta, a' hol a' vers engedte, a' hol pedig nem, ugy hagyta, restelvén ujj verset tsinálni, mint p. o. ugyan azon VI-dik 'sóltárb[an] az 7-dik versben: „*Kinn szívem el-busult.*" Ez igy van abban az 1761-dik Esztendőbeli ki-adásb[an] mindenütt. A'melly valjon nem inkább rontása a' Magyar-nyelvnek, mint meg-jobbittása? Lásd tsak a' VI. 'sóltárnak 7-dik versét. De hiszen ha' egyéb beszédben nem szólnák-is igy, leg-alább a' vers-szerzőnek tartózunk illyen szabadságot endgedni. Hány féle *Dialectus*

36 Csernel
37 Aranyosmeggyes
38 Kovásznai másik fő kéziratos forrása Szalárdi János *Siralmas magyar krónikáj*a.
39 Kazy Francisra utal, akinek a *Historia Regni Hungariae ab anno decimi septimi primo ad annum eiusdem seculi octuagesimum primum* című munkáját használja, de nem derül ki, melyik kiadását.
40 Varkucs, Varkocs, sziléziai eredetű család
41 Tsétsi Jánosról van szó, Kocziány tévesen azonosította Tsétsi Sámuelként (Kocziány, 1970, 290).
42 A mű pontos címe: *Observationes Orthographico-Grammaticae, De recta Hungarice Scribendi et Loquendi ratione,* Post obitum Auctoris editae a Johanne Tsetsi Fil. Leutschoviae, és 1708-ban jelenik meg Pápai Páriz dikcionáruma végén.
43 Szenci Molnár Albert
44 A Kovásznai által említett *Psalterium Ungaricum* 1761-es kiadást nem sikerült azonosítani.

nints Homerusban? Mennyiszer nem szóll Horatius, Virgilius és mások Görög módra, nem a' Római szokás-szerént? – *Le-ontott* alig hihettem hogy Gyöngyösi igy irta vólna: *Lonyai 'Sigmondot és Varkutz Margitot az Halál le-ontotta!* Ki emésztheti-meg ezt a' strófát? Talám inkább igy irta: *le-rontott*, jóllehet igy sem tetszik eléggé. Talám oda van innét egy vagy két strófa, a' melyben ollyan szó lehetett, a' melyhez illett mondani, hogy azt az Halál le-ontotta. Hihető, hogy szóllott az ő testekről vagy annak sátoráról, és arról mondotta, hogy azt az Halál el-bontotta. Én erőssen gyanakszom, hogy itt valami tsonkaság esett. – *az egek-között jár* Az egekben, a' tsillagok-között. Lehet, hogy a' pogány poëtakot követi, a'kik a' jó emberek[ne]k lelkeket a' tsillagokba' vitték. – *hirek-nevek* az az: hireik 's neveik, mint feljebb szóllott: „*Szemek[ne]k tegzében*." – *melyben nints vallott* mellyben nints kár-vallás. Jó-hireknek 's neveknek semmi kára, hijánossága nem esett ez halál-miatt. – *Él* jó emlékezetben vagyon. – *tülünk-is áldást vár* az az ditséretet, magasztalást. Mert a' szép hirről-névről, nem a' lélekről mondja.

Forrás- és irodalomjegyzék

BADICS

1914 BADICS Ferenc: *Gyöngyösi István összes költeményei* I., Bp., A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1914. (Régi Magyar Költők Tára)

JANCSÓ

1960 JANCSÓ Elemér: *Adatok az erdélyi felvilágosodás történetéhez. Id. Ráday Gedeon levele Kovásznai Sándorhoz.* In: *Nyelv és Irodalolmtudományi Közlemények,* (1960), 3–4. sz. 370–375.

KISS

1876 KISS Áron: *Kovásznai Sándor három levele b. Ráday Gedeonhoz Gyöngyösi István munkáiról.* In: *Figyelő*, (1876), I. sz. 366–374.

KOCZIÁNY

1970 KOCZIÁNY László: *Id. Ráday Gedeon Kovásznai Sándornak Marosvásárhelyre.* In: *Az ész igaz útján.* Bev., s.a.r KOCZIÁNY László. Bukarest, Kriterion, 1970, 190–194.

LADÁNYI

1975 LADÁNYI Sándor: *Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáiról (Zilai Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz 1787–1792).* In: *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXIX (1975), 4. sz. 482–498.

SZINYEI

1884 SZINYEI Gerzson: *Kovásznai Sándor Gyöngyösi Istvánról.* In: *Figyelő*, XVI (1884), 388.